

TÜRKÇE SÖZLÜK İÇİN YENİ KATKILAR

Nevzat GÖZAYDIN

Türk dilinin gelişip güzelleşmesine ve zenginleşmesine en büyük katkıyı, geçmişten günümüze yazarlarımız ve şairlerimiz yapmıştır. Onların esin dolu güzel cümleleri içinde Türkçenin ne kadar canlı olarak yaşadığı görülür. Okurlar bu eserlerden yeni kelimeleri, deyimleri öğrenirler; yeri ve zamanı geldiğinde de konuşmada ve yazmada kullanırlar. Böylece dil becerilerini ve zevklerini geliştirmeye çalışırlar.

Kitaplığımda bulunan eski, orijinal baskılı eserlerden olan N. F. Kısakürek'in *Çerçeve*'si (1940) ile A. A. Adıvar'ın *Bilgi Haberleri Cumhuriyeti*'nden (1945) başlayarak günümüzün yazarı B. Uzuner'in kitaplarıyla sözlük için taramalarımı sürdürüyorum. Aradaki 75 yılda olan gelişmeler için de, bazı günlerde farklı dil ustalarının emek verip ortaya koydukları eserleri de taramaktan geri durmuyorum. Okuduğum her cümlede geçen sözler için, el altında duran iki büyük sözlüğü de her defasında karıştırıp eksikleri, varsa yanlışları tespit ediyorum.

Bu iş bir hayli zaman alıyor ve kolay olmuyor... Böylesine satır satır okuyup taramak, sözlüklerde arayıp bulmak ve farklılıkları yakalamak bilgisayarın halledeceği bir iş değil... Ama bazılarının yaptığı bu... İşin kolayına kaçıp otomatige bağlıyorlar. Yüzlerce madde başı kökünü, isim veya fiil, bilgisayara ver, alması muhtemel ekleri de otomatik olarak yazdır, sakın anlam verme, farklı anlamları gösterme, örnek cümleleri değişik yazarlardan arama zahmetine katlanma, kuru kuruya madde başlarını alt alta listele ve *Türkçe Sözlük* için hazırla!.. Bu tür bilgisayar sözlükçülüğünü bir lisans öğrencisi de yapar ve karşılığı ücreti de alır. Asıl marifet, eline aldığı eseri sözlük için dikkatle okumak, anlam değişmelerine kafa yormak, farklı anlamlara en uygun düşen örnek cümleleri değişik yazarlardan bulma zahmetine girmek olmalıdır. İşte o zaman, "marifet iltifata tabi" olmalı, emekler gerçek değerleriyle belirlenmelidir.

Yukarıda açıkladığım gibi, okuyup taradığım eserlerden seçtiğim ilginç madde başlarını veriyorum. Bunlar arasında yazı diline girmiş, ancak pek sık kullanılmayan-

lar da vardır. Bunların ve bunlara benzeyen madde başlarının *Türkçe Sözlük* için yeni kazanımlar olduğuna inanıyorum.

açıl, açığı belli etme-: TS ve İA'da yok; içinde bulunduğu kötü durumu belli etmemek anlamında: "Kıt kanaat maaşımızla ele güne karşı açımızı, açığımızı belli etmemek için, içimizden ağlarken dışımızdan güldük." -BU/BAM, 88/89

ağaç kovuğundan çık-: TS ve İA'da yok; hiçbir yakını, akrabası bulunmamak, yapayalnız olmak: "Akrabaları olmasa, bir ağaç kovuğundan çıkmış kadar bağımsız olurdu."-BU/BAM, 23

atsan atılmaz, satsan satılmaz-: TS'de var, örnek cümlesi yok: "Ne yapayım, atsan atılmaz, satsan satılmaz; evlat bu, can parçası işte." -BU/BAM, 88

altını ıslat-: TS'de var, örneksiz: "O günden beri, yaşantımda ne zaman içinden çıkılmaz bir duruma düşsem, rüyamda hep bir hırsız görürüm ve altımı ıslatırım." -BU/YÖ, 118

avaz avaz haykır-: TS'de 'bağırmaq' fiiliyle verilmiş sadece: "Bir memleket ki aynı dakikada bütün fabrikaları düdüklerini çalıyor; bütün katipleri avaz avaz haykırıyor." NFK/Ç, 6

balıkçıl: TS'de var, ancak 2. anlamı için örnek yok: "Balıkçıl ada kedileri duvar diplerinden usul usul kayarak gece rızıklarını aramaya koyulmuşlardı ." -BU /YÖ, 123

başı önüne düş-: TS'de ve İA'da yok. Üzüntüden, mahcubiyetten utanç duymak: "Bir erkek babası olarak kederimden, arımdan başım önüme düştü, bakamaz oldum cümle âlemin yüzüne." -BU/BAM, 88

başhoca: TS'de ve İA'da yok. Yazar, "rektör" anlamını kendi varmış: "Gazetelerimiz Bükreş Üniversitesinin rektörüne, yani Turk matbaasının müessisi İbrahim Müteferrika'nın tercümesile muallim-i evvele başhocasına lazım gelen ehemmiyeti vermedi." -AAA/BCH, 24

burnunu dik-: TS'de ve İA'da yok. Gururlanmak, mağrur olmak anlamında: "Yanıt alamayınca, alingan bir sesle, adının Kur'anıkerim'de geçtiğini, mutlaka kutsal bir anlamı olduğunu söyler, burnunu dikerdi gururla."-BU /YÖ, 71

buram buram yayıl-: TS'de herhangi bir fiille verilmemiş: "Çoraplardan buram buram yayılan ayak kokusu evin havasını iyice bozdu." -BU/YÖ, 134

canından can kop-: TS'de ve İA'da yok. Çaresiz kalmak, için için ezilmek anlamında olabilir: "Ben günlerdir can derdindeyim, elim kolum bağlı, canımdan can kopuyor." -BU/BAM, 147. Burada geçen 'can derdinde olmak' ve 'eli kolu bağlı olmak' deyimlerinde de TS'de örnek cümleler verilmemiştir.

cart: TS'de var, ancak 2. anlamına örnek yok: "Pastellerden, düş gücünü zorlayan cart renklere kadar yüzlerce yapay çiçek..." -BU/YÖ, 134

cızır cızır öt-: TS'de fiilsiz olarak verilmiş. Burada eski, ucu çatlak mürekkepli

kalemi tarif eden anlamı verilmiş; aynı zamanda mecaz olarak çok fazla, her şey demek olabilir: “Cızır cızır öten bu kalemlere, dünya görüşünüz nedir, diye sorulsa, acaba kaç cevap verebilmek iktidarında?” -NFK/Ç, 21

cinnetsiz: *TS*'de ve *İA*'da yok; bazı sıfatların olumlu ve olumsuz durumlarına sözlüklerimiz yer vermiyor, bazılarını veriyor. Bu da böyle bir söz. Cinneti olmayan, cinnet getirilmeyen anlamında: “Yıllardır ilk kez kavgasız, cinnetsiz bir tatil yapacağımızı düşünüp, heyecanlandım.” -BU/YÖ, 83

dayak cennetten çıkmadır: *TS*'de örnek cümlesi yok: “Babası sık sık dayak cennetten çıkmadır deyip, önce annesini, sonra beşini sıradan geçirdiği için mahallenin sayılan adamlarındandı.” -BU/BAM, 51

deprenti: *TS*'de ve *İA*'da bulunmayan sözün karşılığı ‘sert darbe, şiddetli vuruş’ olabilir: “Bu hastanın kalbini doktorcasına dinleyecek olursak orada, şifreli bir daraban hâlinde gizli bir hakikat deprentisi de kulağımızdan kaçmaz.” -NFK/Ç, 11

elde avuçta ne varsa: *TS*'de örneği olmayan bir ibare: “Çocuklarımız rahat etsin, onlar daha az sıkıntı çeksinsin diye elde avuçta ne varsa kattık önlerine.” -BU/BAM, 89

ele güne karşı: bk. aç, açığı belli etme-.

erken erken: *TS*'de ve *İA*'da bulunmayan sözün karşılığı çok erken saatlerde, en erken vakitte olabilir: “Büyük efendinin garip bir seyahat tarzı var, daha dükkânlar açılmadan erken erken sokağa fırlayıp şehrin sokaklarını dolaşiyor.” -AAA/BHC, 17

ezinti: *TS*'de var ancak üçüncü bir anlam eklemek gerekiyor. ‘Yenilmiş, kenara köşeye itilmiş’ anlamında olabilir: “Aşağılık hissini içine verdiği o ezintiyi birkaç damla gurur kordiali ile teskin etmeğe çalıştı.” -AAA/BHC, 71. Burada geçen ‘kordial’ bir ilaç adı ve bu tür ilaç adları sözlüklerde yer almıyor, ancak roman okuyucusunun bunu nasıl anlayacağı da ayrı bir soru...

falanca filanca: *TS*'de ‘falan filan’ var, bu madde başı yok. Oysa bazı, madde-lerde -ca eki almış biçimleri görüyoruz. Tutarlı olma adına bu yapının da alınması gerekir: “Üniversiteye giriş sınavlarında en yüksek dereceyi tutturana falanca filancayla bir söyleşi gazetelerde...” -Mİ/AY, 109

fasülyeden: Son on yıldan beri argodan yazı diline geçen bu sözün anlamı ‘baştan savma, üstünkörü’ olmalıdır: “Öyle yazıyordu, kadınlar okusun diye çocuk sayfası gibi hazırlanan o fasülyeden sayfalarında gazetelerin...” -BU/YÖ, 146. Her iki sözlükte yoktur.

geçeli: *TS*'de var ve birinci anlamında belirtilen hlk. kısaltması, yazı diline geçtiğine göre, kaldırılmalıdır: “İsrafil borusu gibi öten kornasını duyan halk, çaylak sesi duymuş tavuklar gibi, iki geçeli ayrılarak ona yol açarlardı.” -AAA/BHC, 61

gizli gizli: *TS*'de bu ikileme yok, anlamı gizlice olmalıdır: “Faşizma açık açık saldırıp parçalar, komünizma gizli gizli yanaşır sokar.” -NHK/Ç, 16

görünüştü kurtar-: *TS*'de örneği olmayanlara bir başka örnek: “...direnişçi Fransızların gizlice tedavi edildiği bir yermiş ama, görünüşü kurtarmak için bazı yaralı Almanları da alıyorlarmış.” -BU/YÖ, 109

ihtilaçlı: *TS*'de ve *İA*'da yok. Anlamı 'çırpınması, seğirmesi olan' diyebiliriz: "Ankara hayatını unutamadığını oradaki ihtilaçlı hareketleriyle kaç kere uzaktan uzağa hissettirmişti." -YKK/A, 95

iliği pis ol:- 'Karakteri bozuk, kötü olmak' anlamına gelen bu deyim ne *TS*'de, ne de *İA*'da bulunmamaktadır: "Vebali günahı kendi boynuna, ama belli, çünkü iliği pis Fidan'ın." -Mİ/DMD, 142

insomnia: Her iki sözlükte de yer almayan bu Latince kökenli sözün anlamı 'uykusuzluk durumu, uykuyu alamadan erkenden uyanma' şeklinde olmalıdır: "Genç adamın horultuları bir- insomnia devinin ayak sesleri gibi acımasız deliyordu geceyi." -BU/YÖ, 98

istikbale çık:- *TS*'de bulunmayan bu deyim 'karşılama gitmek, karşılama amacıyla yola çıkmak'tır: "Bize niçin haber vermediniz? Sizi, yarı yoldan istikbale çıkardık."-YKK/A, 95

işmizaz: Arapça asıllı bu sözün iki anlamı vardır. 1. Buruşma, yüzünü ekşitme; 2. Titreyip ürperme. Örneğimiz birinci anlama uygun düşmektedir: "Zoraki bir zendostluk tavrıyla dolaşan ihtiyar bir Büyükelçinin yüzündeki işmizazlar sahte, yapmacıklı, iğreti ve uydurma geliyordu."-YKK/A, 129

ivicaç: Yukarıdaki gibi Arapça kökenli bu söz 'engebe, arıza, eğri büğrü' anlamında olup Karaosmanoğlu bunun sıfat biçimini şöyle kullanıyor: "Bu kadar ivicaçlı bir cemiyet içinde doğru yolu nasıl bulmalı?" -YKK/A, 132. (Her ikisi de *TS*'de yoktur.)

izler: Türkçede 'okur, yazar, çizer vb.' biçiminde türetilen ve 'izleyici' anlamında bu sözün örneği şudur: "Kendini aşan insanüstü çabayla ciddi bir gazete okuru, televizyon izleri olmayı başararak, herkesi şaşkına çeviren Ünzile..." -BU/YÖ, 72

kabasabalık: *TS*'de yok bu türetilmiş biçim: "Acelecilik ve açgözlülük; kalınlık ve kabasabalığın en kallavisini doğuruyordu." -BU/KAMT, 58

kanaya kanaya: Bu ikileme de *TS*'de yer almıyor. Buna yakın 'içi kanamak' veya 'içi dışı kanamak' biçimleri de bulunmuyor. Anlamının 'aşırı üzölmek, büyük ıstırap çekmek' olduğu düşünölebilir: "Canımız yana yana, içimiz dışımız kanaya kanaya özgürlüğü öğreneceğiz ." -BU/KAMT, 26

kehkeşan: *TS*'de ve *İA*'da sadece 'yıldız' anlamı verilmiş. Oysa örneğimizde 'çok başarılı kimse, mecaz anlamıyla star' olmalıdır: "Şu babanızın Çısil'i çok yaman çıktı, hem babanızı, hem sizleri ve hem de beni memnun etmeyi iyi biliyor kehkeşan." -BU/YÖ, 82

kol kol: *TS*'de ve *İA*'da yer almıyor. Yazarımız bunu 'dal dal, bölük bölük' anlamında kullanmış: "Derin birer kompleks ifade eden bu üç umumî istikameti, kol kol hususi hedeflere bölerek köye ve köylüye doğru akın!" -NFK/Ç, 24

kova kova: 'Kovalar dolusu' anlamında kullanılan bu ikileme her iki sözlükte yoktur: "Mülkiyet, aile, milliyet, ordu... Bugün tatbikçiler ülkesinde, her sabah dibine kova kova su dökölen birer taze fidandır." -NFK/Ç, 17-18

kırgın kırgın bak-: Hem ikileme hem fiille olan madde başı *TS*'de yoktur; “Osman, vesikalık fotoğrafın içinden kırgın kırgın baktı bana.” -NE/ÖK, 151

koltuk: *TS*'deki bu madde başı, içindeki yan anlamlarıyla yeniden düzenlenmelidir. Madde başı ‘koltuklama’ ve ‘koltuklanma’ varken, maddenin altıncı maddesi bunlara bir anlam vermeden geçiştirmiştir. Madde başı olarak verilen ‘koltuk meyhanesi’ içinde ‘işlek semtlerde, yol üzerinde bulunan...’ biçiminde verilen anlam tamamen yanlıştır. A. Adnan Adıvar bir yazısında konuyu ele almış, şöylece düşüncesini ortaya koymuştur: “Geçen gün *Tan* gazetesinde Refik Halid Bey sütununu resmî dairelerdeki maroken koltuk alış verişine hasretmişti. Bu bize derhal koltuk kelimesinin dilimizdeki türlü türlü manalarını hatırlattı. Tuhaf kelimedir; kollar ile vücudun birleştiği yerin yani omuz başının alt yüzü... manaları vardır. Çıkılmaz sokak gibi kenar bir yer manasına gelir ki bu manadan alınarak öyle hücre yerlerde olan dükkânlara mesela koltuk bakkal, koltuk meyhane denilir.” (BHC/s. 263)

Bu geniş açıklama *TS*'deki yanlışı düzeltmeye yeter de artar bile. Ayrıca, *koltuğa gel-*, birinin yüzüne karşı yapılan öğmeden mutluluk duymak,

koltuğuna girmek iç maddesi, ‘birine saygı göstermek veya yardım etmek, olarak genişletilmeli,

koltukta yaşa- diye iç madde alınıp ‘koltukta olmak’ iç maddesine gönderilmeli,

koltuğa ver-, yeni bir iç madde yapıp ‘gelini ilk kez görecektir damadın koltuğuna vermek’ biçiminde açıklanmalı,

koltuk veziri (esk.) madde başı da ‘padişahın koltuğuna girmek suretiyle kazandığı şerefi küçümsemek için bostancıbaşlarına takılan lakap’ olarak tanımlanmalıdır.

Taranan eserler:

(AAA/BHC): A. A. Adıvar, *Bilgi Haberleri Cumhuriyeti*, 1945.

(AB/BYK): A. Birkiye, *Bir Yıldız Kaydı*, 2007.

(BU/BAM): B. Uzuner, *Benim Adım Mayıs*, 1986.

(BU/KAMT): _____, *Kumral Ada Mavi Tuna*, 2002.

(BU/YÖ): _____, *Yazın Öyküleri*, 2012.

(Mİ/ANRY): M. İzgü, *Azrail Nasıl Rüşvet Yedi*, 1986.

(Mİ/AY): _____, *Ayvayı Yedik*, 1985.

(Mİ/DHD): _____, *Devletin Hali Deniz*, 1986.

(Mİ/DVD): _____, *Dandini Vatandaş Dandini*, 1994.

(NE/ÖK): N. Eray, *Örümceğin Kitabı*, 1998.

(NFK/Ç): N. F. Kısakürek, *Çerçeve*, 1940.

(OK/VV): O. Kemal, *Vukuat Var*, 1958.

(SNG/İBG): S. N. Gerçek, *İstanbul'dan Ben de Geçtim*, 1997.

(YKK/A) Y. K. Karaosmanoğlu, *Ankara*, 1981.